

Μεταθανάτια Νοσηλευτική Φροντίδα

4η Υγειονομική Περιφέρεια Μακεδονίας Θράκης

Όροι Χρήσης

Το πρωτόκολλο νοσηλευτικής πρακτικής, που ακολουθεί, αναπτύχθηκε από κλινικούς νοσηλευτές της 4^{ης} ΥΠΕ, πρωταρχικά για εφαρμογή στα νοσηλευτικά τμήματα της οικείας περιφέρειας.

Περιγράφει τον τρόπο προσέγγισης και διαχείρισης κάποιων κοινών ή περισσότερο πολύπλοκων καταστάσεων, που μπορεί να προκύψουν κατά την παροχή νοσηλευτικής φροντίδας. Η ανάπτυξή του βασίστηκε, όπου ήταν δυνατόν, στα στάδια της νοσηλευτικής διεργασίας (νοσηλευτική εκτίμηση, διάγνωση, σκοποί, παρεμβάσεις-αιτιολόγηση και εκτίμηση αποτελέσματος).

Παρέχει σχετικά περιορισμένες πληροφορίες, αναφορικά με την αιτιολογία και το θεωρητικό υπόβαθρο των καταστάσεων που περιγράφει, καθώς ο πρωταρχικός σκοπός ανάπτυξής του δεν υπήρξε η θεωρητική κατάρτιση, αλλά η υποστήριξη και τεκμηρίωση της νοσηλευτικής πρακτικής.

Κάθε πρωτόκολλο νοσηλευτικής πρακτικής εκπορεύεται από τα επαγγελματικά δικαιώματα των νοσηλευτών (ΠΔ 351/89), αλλά και των δικαιωμάτων των ασθενών όπως αυτά ορίζονται από τις διατάξεις του νόμου 2071/92.

Για την ανάπτυξή του συνεργάστηκαν κλινικοί νοσηλευτές από διάφορα τμήματα και ειδικότητες. Σε κάθε περίπτωση, υπήρξε προσπάθεια για επίτευξη ομοφωνίας μεταξύ των συμμετεχόντων και της επιτροπής νοσηλευτικών πρωτοκόλλων. Ωστόσο, οι κατευθυντήριες οδηγίες που παρέχονται δεν αντιπροσωπεύουν απαραίτητα όλους τους εμπλεκόμενους στη διαδικασία.

Το πρωτόκολλο που ακολουθεί δεν υποδεικνύει τον αποκλειστικό τρόπο παροχής νοσηλευτικής φροντίδας, χαράσσει όμως, οπωσδήποτε, το γενικό πλαίσιο. Μικρές διαφοροποιήσεις που λαμβάνουν υπόψη τις ιδιαιτερότητες του κάθε ασθενούς, μπορεί να είναι αποδεκτές ή και απαραίτητες. Ανάλογες διαφοροποιήσεις μπορεί να προκύψουν και από καταστάσεις ή συνθήκες που δεν μπορούν να προβλεφθούν από την παρούσα έκδοση.

Το πρωτόκολλο υπόκειται σε αναθεώρηση κάθε δύο χρόνια, εκτός αν νεότερα επιστημονικά δεδομένα ή τα αποτελέσματα από την αξιολόγηση της εφαρμογής του, ορίζουν διαφορετικά. Με δεδομένο τον περιορισμό των ανθρώπινων πόρων, η ομάδα ελέγχου και αξιολόγησης δεσμεύεται να καταβάλει κάθε δυνατή προσπάθεια για συστηματική αξιολόγηση και περιοδική επικαιροποίηση του πρωτοκόλλου.

Μεταθανάτια Νοσηλευτική Φροντίδα

Πρωτόκολλο της 4^{ης} Υγειονομικής Περιφέρειας Μακεδονίας & Θράκης

Ημερομηνία έγκρισης:

1/10/2012

Ημερομηνία αναθεώρησης:

1/10/2014

Οκτώβριος 2012

© 2012 4^η ΥΠΕ.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται αναδημοσίευση της έκδοσης σε οποιαδήποτε μορφή, ολόκληρης ή μέρους αυτής, χωρίς την έγγραφη εξουσιοδότηση του εκδότη

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior permission of the Publishers

Μεταθανάτια Νοσηλευτική Φροντίδα

Εισαγωγή

Η ύπαρξη του παρόντος πρωτοκόλλου έχει ως σκοπό να βοηθήσει τους νοσηλευτές καθώς και το εμπλεκόμενο προσωπικό έτσι ώστε να προσφέρουν την κατάλληλη μεταθανάτια φροντίδα σε νεκρό σώμα, λαμβάνοντας υπόψη και σεβόμενοι τις πιθανές ιδιαιτερότητες σχετικά με τη θρησκεία, την κουλτούρα και τις πεποιθήσεις του αποθανόντα και του συγγενικού του περιβάλλοντος.

Ορισμοί

Η «μεταθανάτια» αναφέρεται στη νοσηλευτική φροντίδα του ανθρώπου που μόλις έχει πεθάνει, καθώς και στην προετοιμασία του νεκρού σώματος για την παράδοσή του προς ταφή ή νεκροψία με διαδικασίες, οι οποίες γίνονται μέσα σε αποδεκτά νομικά και πολιτισμικά πλαίσια.

Νοσηλευτική εκτίμηση

Η νοσηλευτική εκτίμηση θα πρέπει να εστιάζει στα παρακάτω:

- ◆ Θρησκευτικές πεποιθήσεις-παραδόσεις του εκλιπόντος.
- ◆ Ανάγκη για νεκροτομή (πχ. θάνατος από άγνωστα αίτια, αίτημα της οικογένειας κα.)
- ◆ Παρουσία μολυσματικών νοσημάτων (πχ. HBV, HCV, HIV, Tb) για τα οποία λαμβάνονται προφυλάξεις επαφής ή απαιτείται απομόνωση του ασθενούς.

Νοσηλευτική Διάγνωση

Η νοσηλευτική διάγνωση θα μπορούσε να περιλαμβάνει τα παρακάτω:

- ➡ Κίνδυνος διασποράς λοιμώξεων που οφείλεται σε επαφή με μολυσματικά βιολογικά υγρά
- ➡ Μη αποτελεσματική διαχείριση του θανάτου από την οικογένεια

Καθορισμός σκοπών και σχεδιασμός παρέμβασης

Τα επιθυμητά αποτελέσματα της παρέμβασης επικεντρώνονται στα παρακάτω:

- ☑ Πρόληψη δυσχρωμίας και διατήρηση ακεραιότητας του δέρματος
- ☑ Διατήρηση καλής εμφάνισης σώματος
- ☑ Εξασφάλιση ταυτότητας του νεκρού.
- ☑ Χρόνος στους οικείους για να αποχαιρετήσουν τον άνθρωπο τους.
- ☑ Πρόληψη διασποράς λοιμώξεων.

Ειδικές οδηγίες - Φροντίδα της οικογένειας / συγγενών

Μετά την επίσημη κλινική διαπίστωση και ανακοίνωση του θανάτου μπορείτε να παρέχετε πληροφορίες στους οικείους του για:

- ◆ το θάνατο και τις συνθήκες του (όχι ιατρικές λεπτομέρειες).
- ◆ τον τρόπο που θα δουν το νεκρό καθώς και τις απαραίτητες προφυλάξεις για την πρόληψη οριζόντιας μετάδοσης λοιμώξεων
- ◆ την περίπτωση όπου συνίσταται η επαφή με ειδικό προσωπικό (ψυχολόγο, κοινωνικό λειτουργό κ.λπ).

- ♦ σχετικά με τα προσωπικά αντικείμενα του θανόντος και τη διαδικασία παραλαβής τους.

Οι νοσηλευτές θα πρέπει να ενημερώνονται (εφόσον είναι εφικτό) για τις θρησκευτικές ή πολιτιστικές/πολιτισμικές πεποιθήσεις αλλά και τις επιθυμίες ή τις προτιμήσεις των συγγενών για τη μεταθανάτια φροντίδα.

Απαραίτητο υλικό

- Προσωπικός Προστατευτικός Εξοπλισμός (ΠΠΕ = γάντια ελαστικά μη αποστειρωμένα, μάσκα προσώπου, πλαστική ποδιά μιας χρήσης)
- Καθαρά σεντόνια (2)
- Λεκάνη με νερό και πανάκι ή σφουγγάρι
- Βραχιόλι αναγνώρισης νεκρού (πιστοποιητικό ταυτότητας νεκρού)
- Σάκους απόρριψης υλικού (κίτρινες σακούλες).
- Σάκους υδατοδιαλυτούς για τον ιματισμό (εφόσον κρίνεται αναγκαίο)
- Πετσέτα
- Αυτοκόλλητα επιθέματα (μέγεθος και αριθμός κατά περίπτωση).
- Αυτοκόλλητη ταινία
- Ψαλίδι.

Εφαρμογή πρωτοκόλλου

Μεταθανάτια Νοσηλευτική Φροντίδα	
Ενέργεια	Αιτιολόγηση
1. Εξακριβώστε το θάνατο και ειδοποιήστε το γιατρό	Κλινική διαπίστωση του θανάτου
2. Επιβεβαιώστε την ταυτότητα του θανόντος	Πρόληψη λάθους
3. Ειδοποιήστε την οικογένεια του ασθενούς ότι η κατάστασή του έχει «επιβαρυνθεί» και οδηγήστε τη σε χώρο, όπου είναι δυνατή η ενημέρωση από το θεράποντα ιατρό	Εξασφάλιση χρόνου για εισαγωγή στο πένθος και χώρου για την αναγγελία του θανάτου
4. Εξηγήστε τη διαδικασία στους συγγενείς και εξασφαλίστε πληροφορημένη συναίνεση για τη φροντίδα	Αύξηση της συνεργασίας, εναρμόνιση με τις θρησκευτικές ή πολιτιστικές/πολιτισμικές πεποιθήσεις αλλά και τις επιθυμίες ή τις προτιμήσεις των συγγενών για τη μεταθανάτια φροντίδα.
5. Κλείστε την πόρτα του θαλάμου και τοποθετήστε παραβάν ή τραβήξτε τις κουρτίνες	Εξασφάλιση μοναχικότητας - ιδιωτικότητας
6. Πραγματοποιήστε υγιεινή των χεριών.	Πρόληψη οριζόντιας μετάδοσης λοιμώξεων
7. Οργανώστε το υλικό	Προαγωγή της αποτελεσματικότητας
8. Εφαρμόστε τον ΠΠΕ	
9. Αφαιρέστε κουβέρτες και πανωσέντονα, και τοποθετήστε τα σε σάκο (απλό ή υδατοδιαλυτό ανάλογα)	Πρόληψη διασποράς λοιμώξεων
10. Τοποθετήστε το σώμα σε ύπτια θέση Αφήστε ένα μαξιλάρι για να υποστηρίξει το κεφάλι.	Αποφυγή συσσώρευσης αίματος στο πρόσωπο και αλλαγή χρώματός του
11. Σφαιλίστε τα μάτια εφαρμόζοντας ελαφριά πίεση για 30". Εάν αυτό δεν είναι αρκετό τοποθετήστε γάζα με ήπια αυτοκόλλητη ταινία	
12. Επανατοποθετήστε την τεχνητή οδοντοστοιχία (εάν υπάρχει)	Προσδίδει στο πρόσωπο μια πιο φυσιολογική εικόνα

13. Κλείστε το στόμα και σταθεροποιήστε την κάτω γνάθο τοποθετώντας ένα μαξιλάρι κάτω από αυτήν.	Διευθέτηση σώματος σε μια φυσιολογική στάση πριν επέλθει νεκρική ακαμψία
14. Αφαιρέστε καθετήρες, παροχετεύσεις και οποιοδήποτε ξένο σώμα από το νεκρό.	Διατήρηση φυσιολογικής εμφάνισης του σώματος
15. Επιπωματίστε φυσικά ή τεχνητά ανοίγματα ή καλύψτε τα με γάζα εμποτισμένη με απολυμαντική ουσία στερεώνοντάς τις με επιδέσμους ή αυτοκόλλητα επιθέματα.	Αποφυγή εκροής υγρών ή αίματος του σώματος.
16. Σε περίπτωση που ο καθετήρας κύστεως δεν μπορεί να αφαιρεθεί, κλείστε με πώμα και καλύψτε τον με αυτοκόλλητο επίθεμα ή γάζα.	Πρόληψη διασποράς βιολογικών υγρών
17. Αφαιρέστε δαχτυλίδια, τιμαλφή κλπ και φυλάξτε τα ώστε να τα παραδώσετε αργότερα στους συγγενείς (εκτός εάν αυτοί επιθυμούν να παραμείνει κάτι από αυτά στο νεκρό).	Πρόληψη απώλειας προσωπικών αντικειμένων
18. Αφαιρέστε τα ενδύματα και πλύνετε το σώμα με νερό και σαπούνι.	Εξωραϊσμός εικόνας σώματος Απομάκρυνση ρύπων και οσμών
19. Εφόσον γνωρίζετε ότι ο νεκρός ήταν χριστιανός ορθόδοξος κρατήστε το δεξί χέρι του εκλιπόντος και κάνετε το «σταυρό» τρεις φορές .	Σεβασμός θρησκευτικών πεποιθήσεων
20. Τοποθετήστε τα χέρια του νεκρού σταυροειδώς στη κοιλιά του και στερεώστε τα δεμένα με γάζα.	
21. Τοποθετήστε στα χέρια κάρτα με το ονοματεπώνυμο, την ηλικία, την κλινική και την ημερομηνία θανάτου.	Αποφυγή λάθους
22. Τοποθετήστε τα πόδια σε ευθεία θέση και δέστε τα ελαφρά στις ποδοκνημικές αρθρώσεις με επίδεσμο.	Διατήρηση φυσιολογικής εμφάνισης του σώματος
23. Σκεπάστε το νεκρό με καθαρό λευκό σεντόνι, αφήνοντας το κεφάλι ακάλυπτο.	Επιτρέπει τη θέα του νεκρού, καλύπτοντας παροχετεύσεις ή γραμμές που δε μπόρεσαν να αφαιρεθούν
24. Εξασφαλίστε το περιβάλλον , σε περίπτωση που κάποιο από τα μέλη της οικογένειας επιθυμεί τη θέα του νεκρού. Τοποθετήστε καρέκλα στο πλάι της κλίνης.	Δημιουργία ασφαλούς περιβάλλοντος, σε περίπτωση που κάποιο από τα μέλη της οικογένειας αισθανθεί αδυναμία ή τάση για λιποθυμία
25. Όταν ολοκληρωθεί η θέα του νεκρού από την οικογένεια, σκεπάστε το κεφάλι του νεκρού. Στερεώστε πάνω στο σεντόνι ειδική κάρτα με τα στοιχεία του νεκρού.	
26. Αφαιρέστε και απορρίψτε τον ΠΠΕ .	Πρόληψη μετάδοσης λοιμώξεων
27. Απομακρύνετε το νεκρό με ήρεμο και αθόρυβο τρόπο (ειδοποιείτε το εντεταλμένο προσωπικό για την μεταφορά του στο νεκροθάλαμο. Η μεταφορά του νεκρού πρέπει να γίνεται το αργότερο εντός δύο ωρών από την έλευση του θανάτου).	Ψυχοπροφύλαξη για τους υπόλοιπους ασθενείς
28. Φροντίστε για την ασφαλή μεταφορά του νεκρού στο νεκροθάλαμο. Ζητήστε από το μεταφορέα να υπογράψει τη μεταφορά ή την παράδοση της σορού.	Καταμερισμός ευθύνης
29. Συγκεντρώστε τα προσωπικά είδη του εκλιπόντος και παραδώστε τα στους συγγενείς	Πρόληψη απώλειας προσωπικών αντικειμένων

<p>30. Ενημερώστε τους συγγενείς: α) ότι πρέπει να πάρουν από τον ιατρό το πιστοποιητικό θανάτου (για τη σύνταξή του από το γιατρό θα χρειαστεί απαραίτητα η ταυτότητα του εκλιπόντος). β) ότι θα πρέπει να προσκομίσουν το βιβλίο νοσηλείας στο λογιστήριο για την εκκαθάριση του λογαριασμού γ) για τη συμπλήρωση του σχετικού έντυπου σε περίπτωση νεκροτομής</p>	
<p>31. Ζητήστε από τους συγγενείς να σας ενημερώσουν για τον τρόπο παραλαβής της σορού (με δικό τους μέσο ή με γραφείο τελετών)</p>	
<p>32. Ενημερώστε και υπογράψτε το «βιβλίο νεκρών» του τμήματος με τα στοιχεία του εκλιπόντος και την εφημερεύουσα νοσηλεύτρια</p>	<p><i>Τήρηση αρχείου Ενημέρωση προϊσταμένης αρχής</i></p>
<p>33. Μετά την απομάκρυνση του νεκρού, μεριμνήστε για τον καθαρισμό και απολύμανση της κλίνης και του δωματίου.</p>	<p><i>Προετοιμασία θαλάμου και κλίνης για υποδοχή νέου ασθενούς</i></p>

ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ

Νεκροτομή

Εάν υπάρχει περίπτωση να γίνει νεκροτομή, δεν αφαιρείτε τίποτα από τον ασθενή βάσει νομοθεσίας ιατροδικαστικής υπηρεσίας. Φροντίστε ώστε οι συγγενείς να συμπληρώσουν το τριπλότυπο έντυπο συναίνεσης για νεκροτομή.

Δωρεά οργάνων

Αν υπάρχει συναίνεση των συγγενών ή εκ των προτέρων επιθυμία του αποθανόντα για δωρεά οργάνων, φροντίστε για την ενημέρωση της διαδικασίας που ακολουθείται.

Παιδιά - Βρέφη

- ✦ Ετοιμάστε δύο κάρτες με τα πλήρη στοιχεία του βρέφους. Η μια κάρτα τοποθετείται στο σώμα του βρέφους. Η δεύτερη κάρτα τοποθετείται πάνω από το σεντόνι ή τη βρεφική πάνα.
- ✦ Αφαιρέστε προσεκτικά όλες οι περιφερικές ή κεντρικές γραμμές που υπάρχουν.
- ✦ Πλύνετε το βρέφος και τοποθετείστε το σε βρεφική πάνα και σεντόνι.
- ✦ **Διαθέστε ιδιαίτερο χώρο και χρόνο στους γονείς** για να «αποχαιρετήσουν» το παιδί τους.

Εγκληματική ενέργεια

Αν υπάρχει πιθανότητα ο θάνατος του θανόντα να οφείλεται σε εγκληματική ενέργεια, τότε:

- Αντικείμενα, τα οποία θεωρούνται από την ιατροδικαστική υπηρεσία ως **πειστήρια εγκλήματος** (π.χ. μαχαίρια, σφαίρες, προσωπικά αντικείμενα) πρέπει να κρατηθούν, έτσι ώστε να διατηρηθεί και να περιφρουρηθεί η ακεραιότητα της μαρτυρίας τους.
- Το σώμα δεν πρέπει να καθαριστεί ή να πλυθεί πριν από τη μεταφορά του στο νεκροτομείο.
- Φροντίστε ώστε ένα τουλάχιστον μέλος από το προσωπικό να είναι παρόν όταν μέλη της οικογένειας ή άλλα οικεία πρόσωπα προσέρχονται να δουν τον εκλιπόντα.

Ασθενείς με HIV ή άλλες μεταδοτικές ασθένειες υψηλού κινδύνου

- ◆ Εκτός από τον ΠΠΕ, φορέστε διπλά γάντια, ποδονάρια, σκούφο και προστατευτικά γυαλιά.
- ◆ Ο νεκρός τυλίγεται με σεντόνι και **δεν** ντύνεται.
- ◆ Τα αντικείμενα που χρησιμοποιούνται είναι μιας χρήσης.
 - ✧ Τοποθετείστε τον ειδικό σάκο πάνω στο φορείο και μεταφέρετε το νεκρό σε αυτόν.
 - ✧ Οι χώροι νοσηλείας θεωρούνται μολυσματικοί, οπότε λάβετε αυστηρά προφυλακτικά μέτρα μετάδοσης λοιμώξεων
 - ✧ Τα απορρίμματα συλλέγονται σε ειδικούς σάκους.
 - ✧ Μερμηνήστε για καλό καθαρισμό και απολύμανση του στρώματος, των μαξιλαριών και του κρεβατιού καθώς και όλων των επιφανειών του δωματίου.

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ

Γενικά

Εφόσον είναι δυνατό, ρωτήστε την οικογένεια του νεκρού σχετικά με τις εθιμοτυπικές και θρησκευτικές διαδικασίες γύρω από τον θάνατο του οικείου τους.

Μουσουλμάνοι

- ◆ Η σορός δεν αγγίζεται για 30' περίπου μετά τον θάνατο
- ◆ Εφόσον η οικογένεια επιθυμεί να συμμετέχει στη διαδικασία περιποίησης του νεκρού βοηθάμε δίνοντας σχετικές οδηγίες.
- ◆ Δεν είναι απαγορευτικό να συμμετέχει μη μουσουλμάνος, αρκεί να φορά προστατευτικά γάντια.
- ◆ Με την έγκριση της οικογένειας ο νοσηλευτής:
 - ✧ Κλείνει μάτια και στόμα
 - ✧ Τεντώνει τα άκρα και τοποθετεί τα χέρια παράλληλα με το σώμα
 - ✧ Αφαιρεί καθετήρες παροχετεύσεις κλπ.
 - ✧ Στρέφει το κεφάλι προς τα δεξιά για να «κοιτάζει» σύμφωνα με την παράδοση τη Μέκκα
 - ✧ Τυλίγει το σώμα με ένα σεντόνι και φροντίζει να μεταφερθεί στο νεκροθάλαμο. Αυτό γίνεται γιατί σύμφωνα με τους κανόνες της θρησκείας τους, το σώμα πρέπει να πλυθεί και να ντυθεί από μουσουλμάνο του ιδίου φύλου
 - ✧ Στο καρτελάκι με τα στοιχεία του νεκρού, επισημαίνεται διακριτικά το θρήσκευμα.

Νοσηλευτική αξιολόγηση

Βαθμός κατά τον οποίο επιτεύχθηκαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα που διατυπώθηκαν στη φάση του σχεδιασμού.

Νοσηλευτική τεκμηρίωση

Στο φάκελο νοσηλείας του ασθενούς σημειώνονται τα παρακάτω:

- Ώρα και αιτία του θανάτου, όπως αυτή αναγράφεται στο πιστοποιητικό
- Όνομα του γιατρού που πιστοποίησε τον θάνατο
- Αν ο νεκρός μετεφέρθη για νεκροψία - νεκροτομή.
- Γραμμές και παροχετεύσεις που αφαιρέθηκαν
- Χρήματα, τιμαλφή και προσωπικά αντικείμενα που παραδόθηκαν στους συγγενείς.
- Ώρα που μεταφέρθηκε η σορός στο νεκροθάλαμο.

Βιβλιογραφικές Πηγές

- Altman, BG, Buchsel, P & Coxon, V 2000, *Delmar 's Fundamental & Advanced Nursing Skills*, Thomson Learning, Stamford, Connecticut.
- DeLaune, S & Ladner, P 2002, *Fundamentals of Nursing: Standards & Practice*, 2nd edn, Thomson Learning, Stamford, Connecticut.
- Dingwall, L 2010, *Essential Clinical Skills for Nurses Personal Hygiene Care*, John Wiley & Sons, New Jersey.
- Hills, M & Albarran, JW 2010, After death 1: caring for bereaved relatives and being aware of cultural differences, *Nurs Times*, vol. 106, no. 27, pp. 19-20.
- Hills, M & Albarran, JW 2010, After death 2: Exploring the procedures for laying out and preparing the body for viewing, *Nurs Times*, vol. 106, no. 28, pp. 22-4.
- Koenig, BA 1995, Gates-Williams J. Understanding cultural difference in caring for dying patients, *West J Med*, vol. 163, no. 3, pp. 244-9.
- Lynn-McHale Wiegand, DJ 2011, *AACN Procedure manual for critical care*. 6th edn, Saunders Elsevier, Missouri.
- Pattison, N 2008, Caring for patients after death, *Nursing Standard*, vol. 22, no. 51, pp. 48-56.
- Quested, B & Rudge, T 2003, Nursing care of dead bodies: a discursive analysis of last offices, *J Adv Nurs*, vol. 41, no. 6, pp. 553-60.
- Sewell, P 2002, Respecting a patient's care needs after death, *Nurs Times*, vol. 98, no. 39, pp. 36-7.
- Smith-Temple, J & Johnson, JY 2002, *Nurse's guide to clinical procedures*, 4th edn, Lippincott Williams & Wilkins, Philadelphia.
- Teno, MJ 2004, Family Perspectives on End-of-Life Care at the Last Place of Care, *JAMA*, vol. 291, no. 1, pp. 88-93.
- Ulrich, SP, Canale, SW & Wendell, SA 1997, *Παθολογική – Χειρουργική Νοσηλευτική. Σχεδιασμός νοσηλευτικής φροντίδας*, 3^η έκδοση, Εκδόσεις Λαγός, Αθήνα.
- Valente, S 2004, End-of-life and ethnicity, *J Nurs Staff Dev*, vol 20(6), pp. 285-93.
- Wiegand, DL 2011, *AACN Procedure manual for critical care*, 6th edn, Saunders Elsevier, Missouri.
- Αθανάτου, Ε 1996, *Κλινική Νοσηλευτική-Βασικές και Ειδικές Νοσηλείες*, 6^η Έκδοση, Ιατρικές Εκδόσεις Παρισιάνος, Αθήνα.
- Γκοργούλη, Ε, Κισσούδη, Α, Λυκοστράτη, Α & Πετροπούλου, Ε 1999, *Νοσηλευτική, Β' τάξη 1ου κύκλου ΤΕΕ, Τομέας Υγείας και Πρόνοιας*, Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα.
- Μόνος, Δ 1986, Η αντιμετώπιση του θανάτου από το ιατρονοσηλευτικό προσωπικό, *Mater Med Greca*, τομ. 4, σελ. 373-8.
- Παϊκοπούλου, Δ & Γεραλή, Μ 2009, Νοσηλευτική φροντίδα ασθενούς στο τελικό στάδιο της ζωής του, Πρωτόκολλο Μεταθανάτιας Φροντίδας, *Νοσηλευτική*, τομ. 48, τευχ. 1, σελ. 19-29.